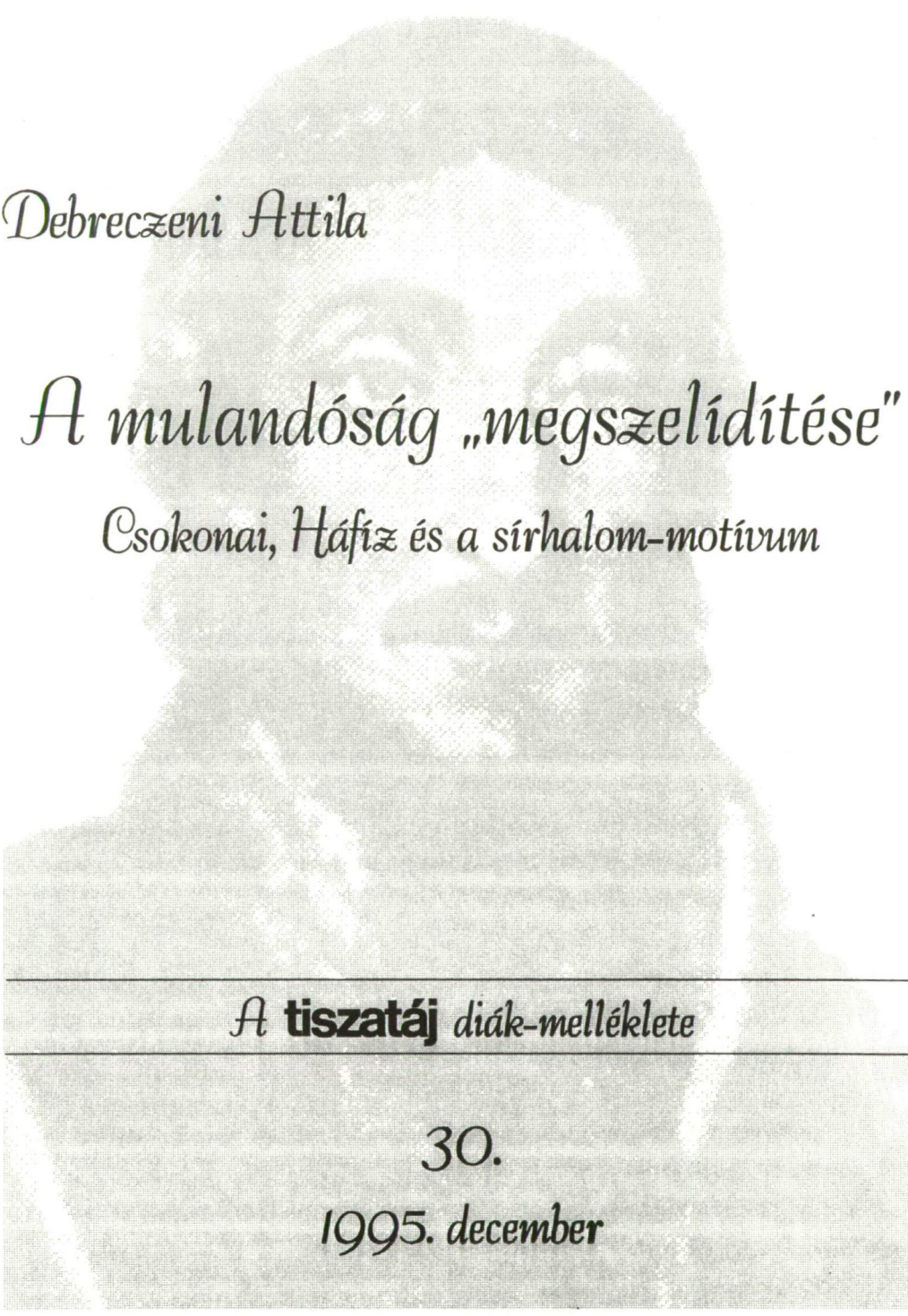

Debreczeni Attila

A mulandóság „megszelídítése”

Csokonai, Háfiz és a sírhalom-motívum

*A **tisztáj** diák-melléklete*

30.

1995. december

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1964

STUDY OF THE

„A Hafíz sírhalma”

Egy

SÍRÁSZI barna hölgyek,
Kökény szemű leányok,
Öltözzetek selyembe;
És kebletek fejérét
Rózsákkal ékesítvén,
Karikába font karokkal
Zengjétek e dalocskát
HAFÍZ halomja mellett:
„LÉGY IDVEZ, ÓH HAFÍZNAK
SÍRHALMA, MELLYBE NYUGSZIK
A RÓZSABOKROK ALJÁN
KELET ÉDES ÉNEKESSE.”

Mind

Légy idvez, óh HAFÍZNAK
Sírhalma, mellybe nyugszik
A rózsabokrok alján
Kelet édes énekesse.

Egy

Tölts bort, leányka, tölts bort;
Kedvellem a piros bort,
Melly a sírászi hegynék
Boldog kövén tenyészik.
Nincs több bor e világon,
Nincs több ehhez hasonló;
Setét ez és aranyszín, –
Szívem kinyílik ettől,
Öröm pezseg szememben,
Boldog vagyok, s alélva
Simúlok édesemnek
A szeghajú legénynek
Ölébe és elalszom.
Felébredek, leánykák,
Ittam; de mégsem érzek
Az én fejembe terhet. –
Zengjétek, óh, leánykák
Ez égi bor hatalmát,
És töltsetek HAFÍZNAK
Sírjára is belőle
A tarka rózsá közzé,
Az ő danái vígák,
Örömhözók, erősek,
Szerelmeket lehellők,
Mint a bor, a piros bor.

Mind

Légy idvez, óh HAFÍZNAK
Sírhalma, mellybe nyugszik
A rózsabokrok alján
Kelet édes énekesse.

Egy

Édes dolog szeretni,
Édes dolog, leánykák!
És égi sors az ifjú,
A barna fűrtös ifjú
Lágy karjain szeretni.
Ha bort iszom, leánykák,
Új lángra kap szerelmem:
S ha lángra kap szerelmem,
Óh, milyen édes a bor!
Látám az álnok Amort
A rozsmaring ligetben.
Látám magát alunni:
Meggzántam és ölembé
Ringattam a kis alvót.
Óh, mint aludt! – s azolta
Azt a szeg ifjat én is
Óh, mint tudom szeretni!
Szeresetek leányok,
És légyetek HAFÍZNAK
Sírjáho' tisztelettel:
Mert édes énekéből
Szerelmem csepeg reátok,
S nótái szíveinkre
Mint a nyilak behatnak.

Mind

Légy idvez, óh HAFÍZNAK
Sírhalma, mellybe nyugszik
A rózsabokrok alján
Kelet édes énekesse.

Egy

Most nyílnak a virágok:
A rózsá, mint királyné;
Ül tarka trónusában,
S a nárcisok körülte
Fennállva udvarolnak.
Tulipántok és kükörcsök,
S jácintusok borúlnak

Királyi zsámolyára:
 S a szép tavasz felette
 Kék kárpitot lobogtat. –
 Virits becses ligetke,
 Virits ezer virággal,
 S felhőzd bé illatoddal
 A jó HAFÍZ halomját! –
 Ti pedig piros leányok,
 Jertek begyezni rózsát
 A jó HAFÍZ gyepéről,
 Kinek égi lelke nyájas,
 Mint rózsá; s drága híre
 Mint rózsaszag kiterjedt
 Szívünkre és hazánkra.

Mind

Légy idvez, óh HAFÍZNAK
 Sírhalma, mellybe nyugszik
 A rózsabokrok alján
 Kelet édes énekesse.

Egy

A zöld bokorba' hallom
 A filmilét danolni,
 Hallgassatok leánykák!
 Most andalogva lejtöz,
 Majd felfelé cikornyáz,
 Majd harsog és ledörmög,
 Kanyarog, siet, rezeg, nyújt.
 Be hatható! be vidám!
 Be gyenge és szerelmes!
 Ah! így danolgatott ő,
 A kellemes poéta,
 Ki ez halomba nyugszik.
 De lelke e dalok közt
 Édes lebágyadással
 Szállott el a vidékről
 Eden leányi közzé:
 Miként eme madárka,
 Melly már alélva hullt le
 A rózsá szép ölébe.

Mind

Légy idvez, óh HAFÍZNAK
 Sírhalma, mellybe nyugszik
 A rózsabokrok alján
 Kelet édes énekesse.

Egy

Légy idvez, óh poéták
 S bölcsek hazája, Sírász!
 Ellepte a te híred

A napkelet vidékét,
 S a földövezte tengert.
 Mert a te kőfalad közt
 Oltára áll az észnek;
 És citromerdeidben
 Száz verselők danolnak,
 Kiknek szavára zengnek
 Az ispaháni tornyok,
 A Tigris és az Indus.
 De mék tud énekelni
 Sírász szülőtti közzül
 Úgy, mint ez a mi dallónk,
 Ki ez halomba' nyugszik? –
 Rakjátok, óh, poéták,
 Koszorútok HAFÍZNAK
 Sírjára, s énekéből
 Tanuljatok közöttünk
 Danolni és szeretni.

Mind

Légy idvez, óh HAFÍZNAK
 Sírhalma, mellybe nyugszik
 A rózsabokrok alján
 Kelet édes énekesse.

Egy

Szép szűzek ám az ozman
 Anyáknak a szülőtti;
 Még is Georgiának
 Karcsú leányit inkább
 Veszi s becsüli Stambul.
 Cirkassziát az Észak
 Rózsáji ékesítik,
 S a barna szép arabnét
 A déli Nap csudálja.
 Bogárszeműek a te
 Lyánkáid, óh, Szamarkánd!
 És rózsaszínnel ékes,
 Óh, Kásmir, a te hölgyed!
 De egész Kelet határán
 Csak Persiába nőnek,
 S a büszke Persiában
 Csak Fárs kies vidékén,
 S a fársi tartományban
 Csak a sírászi földön
 Legszebb szemek, karocskák,
 És szájak, arcok, emlők,
 Nyájas leányi szívek,
 Világcsudálta szűzek. –
 És óh, HAFÍZ! tenéked
 Íme e dicső leányok
 Jöttek köszönni dallod.

Illy ritka földi nimfák
Táncolnak, énekelnek
Sírod halomja mellett,
A legdelibb leányok,
Legszébbek a világón!

Mind

Légy idévez, óh HAFÍZNAK
Sírhalma, mellybe nyugszik
A rózsabokrok alján
Kelet édes énekesse.

Egy

Mit érzek! a virágok
Bimbójikon kinéznek,
Habosan terül az illat,
A fellegek szaladnak,
Belőlők a szelíd Nap
Mosolyog derült egünkre.
A filmilék zenegnek,
S egy szellet a rózsának
Bimbóiból kilendül:

Mit – ah mit érzek! – édes
E szellet ihletése! –
Óh szent öröm! szerelmek! –
Megelégedés nyomási! –
Te vagy – te vagy – HAFÍZNAK
Árnyéka! csendes árnyék,
Te lebegteted hajunkat! –
Üljünk le sírja mellett
A mirtusos ligetben,
Üljünk le, szép leányok!

Ti barna kondor ifjak!
Kik a narancs-berekből
Most szálltok ez halomhoz!
Oh, jó időbe jöttök!
Megnyílván olvadoznak
Hő szíveink reátok.

„S te utazó! ki a szép
Váras felé igyekszel,
Ne térj odább HAFÍZNAK
Fülepte sírja mellől!”

Csokonai az *Anakreoni Dalok* című kötetének záróverséül egy perzsa költőről szóló költeményét választotta. Háfiz (Szamsz-ad-Din Muhammad, 1325k.–1390k.) Sírásban született és élt haláláig, költészetének leghíresebb darabjai a *ghazalok*, amelyek párversekből álló, ódaszerű költemények. Háfiznak nagy hatása volt a XVIII. század második felének európai költőire. Először a magyar Reviczky Károly gróf fordította latinra Háfiz műveit, s tette közzé kommentárok kíséretében, majd az angol William Jones, akinek művéből Csokonai is oldalszámra másolt ki részeket, hosszú passzusokat le is fordítva (a jegyzetanyag fordítás része férhető hozzá – *Az ázsiai poézisről* címen – a közkezen forgó Csokonai-kiadásokban). Csokonai érdeklődése vitathatatlanul erős Háfiz munkái iránt, s Képes Géza rámutatott nyilvánvaló motívumegyezésekre (pl. a róza és a fülemüle motívumai éppen tárgyalt versünkben nagyon hasonlítanak a perzsa költő műveire), valamint az ellentétező, asszociatív szerkesztésmód párhuzamaira is. Ugyanakkor Szauder József arra figyelmeztetett, hogy Háfiz hatását nem tekinthetjük kizárólagosnak, hiszen az említett motívumokat már Csokonai költészetének legkorábbi rétegében megtaláljuk, elsősorban az olasz árkádikus költészetből átszármazottan, de nyilvánvalóan a magyar énekköltészeti hagyománytól sem függetlenül. Olyan toposzokat használ tehát Csokonai, amelyek közkincsnek számítottak az ő korában, s nemcsak átveszi ezeket, de át is hasonítja, a maga képére formálja őket. Háfizt megidéző nagy műve épp ilyen: a jól ismert motívumok, konvenciók az életmű egyik legszébb, legjelentősebb költeményévé lényegülnek.

„A *Háfiz sírhalma* kantátaszerű kompozíció; ifjak s leányok imaginárius csoportjából ki-kiválik egy-egy meg nem határozott személy – Csokonai csak úgy nevezi: »Egy« – és a recitativónak egy nemével ad újabb és újabb aláfestést a mindvégig azonos négy soros refrénnek, melyet vissza-visszatérő válaszul, az egész csoport – »Mind« – kardalszerűen és átszellemült körtánc kíséretében énekel. Az egészben, mint magukban a megdicsőülést hirdető hangokban is, van valami álomszerű, megfoghatatlanul lebegő; mu-

szikába és csak sejthető, ritmikus mozgásba szublimálódik a szavak szívverése.” Sinkó Ervin szavait idéztük monográfiája (*Csokonai életműve*, Novi Sad, 1965. 304.) utolsó előtti fejezetéből, amely egyben az egyetlen hosszabb értelmezés a műről.

A vers valóban egy ünnepi, mondhatni: kultikus aktsut jelenít meg, ősi dramatikus hagyományokat követve. Kultikus jellege abban áll, hogy a sír körüli tánc és ének az elhunyt szellemével való találkozás élményéért történik. Ebből kifolyólag az ünneplő leányok csoportja mellett a vers másik „szereplője” maga az ünnepelelt lesz, illetve tulajdonképpen a sírhalom, amely Háfiz nevében valójában „részt vesz” az ünneplésben. A dramatikus feleletés elemi jellegzetességén túl a vers karakterét így döntően a kultikus ünneplés résztvevői, a leányok és a sírhalom között gazdagon és sokrétűen kiépülő kapcsolatok határozzák meg.

A refrént hívó szólalokban hol az ünneplők, hol a sírhalom kerül a középpontba. Az első versszak (egy versszakhoz mindig hozzáértjük a „Mind” által mondott refrént is) a helyszínt és a szereplőket villantja fel jelzésszerűen, világossá téve, mit jelent az „Egy” és a „Mind” a továbbiakban, s érzékelteti, hogy az ének (kör)táncot kísér. Ezt az előhangszerű első és a zárlatot jelentő utolsó versszakot (amelyhez a versben egyedül nem kapcsolódik refrén) leszámítva hat szakaszban hat téma hangzik fel a szóloktól. Az első kettő közvetlenül az ünneplő leányokra irányítja a figyelmet, míg a második kettő inkább a sírhalomra, a sírhalmon illatozó rózsabokorra s az ott daloló fülemülére. Az ötödik megmarad a sírnál, a hatodik visszatér a leányokhoz, de már mindkettő tágabb horizontot villant fel eközben: Síráz, Háfiz hazája felől közelítenek vissza az ünnep résztvevőikhez.

A költemény hat versszakos középső egységének első két szakaszában az anakreóni dalok állandó témája, a bor és szerelem dicsérete hangzik fel: a táncoló-éneklő leányok az enyhe mánort hozó, de meg nem részegítő bor hatalmát ünneplik. „Ha bort iszom, leánykák, / Új lángra kap szerelmem: / S ha lángra kap szerelmem, / Óh, milyen édes a bor!” – adódik össze szerelem és bor ereje, mindkét versszakban az elalélás, az álomba ringatás motívumát hívja elő, az elsőben a kedves, a „szeghajú legény”, a másodikban magának „Ámor”-nak megidézésével. A bor és szerelem hatalmával vetekednek Háfiz dalai is, amelyek „szerelmeket lehellők”, s amelyekből „szerelem csepeg” az ünnepi táncban elaléló leánykákra. A második két versszakban maga a címadó „sírhalom” lesz a főszereplő. E halmon virágok nyílnak: nárciszok, tulipánok, kökörösínek, jácintok, s a virágok királynéja, a rózsa. A rózsabokorban pedig egy fülemüle énekel, „melly – mint Csokonai maga írja Dayka Gábor verseiről készített jegyzéseiben – a poézisben a madarak közt az, ami a virágok közt a rózsa, ami a tavasz, a hold, a hajnal, a csörgő patak, a szép orcák, szemek, és maga az ezerképzű Ámor”. A kor költészetében különösen kedvelt ősi motívumok tűnnek hát fel e versszakban is, hasonlóan a bor és szerelem korábban alkalmazott (anakreóni) toposzaihoz. A harmadik két versszakos egység mindkét része Síráz dicsőítésével indul, majd az ellentétező szűkítés a sírban nyugvó Háfiz páratlanságának és az öt ünneplő leányok felülmúlhatatlan szépségének kiemeléseére fut ki. Síráz a „poéták / S bölcsök hazája”, Háfiz pedig épp azért a legnagyobb, mert bölcs poétaként a legteltesebben fogalmazta dalba a gyorsan elmúló „jelenvaló szép” szomorkás élvezetének „kurta filozófiáját”, példaként a késő korok számára is („énekéből / Tanuljatok közöttünk / Danolni és szeretni!”). Az egyedülvaló szépségű sírázi leányok e dalt jöttek megköszönni Háfiz sírhalmához, ezért táncolnak, énekelnek. A tágabb nézőpontból így visszaközelít a vers az ünneplőkre, előkészítve az ünnep utolsó versszakbeli beteljesedését.

A kultikus esemény résztvevői között szövődő kapcsolatokat az egyes versszakok mikroszerkezete még szorosabbá, még gazdagabbá teszi. A szakaszok eleje általában erős érzelmi-hangulati felütéssel intonálja a fent említett témákat, majd rövid leíró részletezés következik. Ez a szakaszok közepe táján még erősebb érzelmi megnyilvánulást hív elő, rendszerint felkiáltások, illetve felszólító felkiáltások formájában (pl. „Viríts becses ligetke, / Viríts ezer virággal”; „Be hathatós! be vidám! / Be gyenge és szerelmes!”). Ezt követően azonban mindig Háfizhoz tér a beszéd (egy szakasz kivételével név szerint is említve őt), s az ő énekét dicséri, az első szakaszfél részletező leírásának képeihez, motívumaihoz hasonlítva azt. Az énekben való találkozás misztikus kapcsolata tárgyiasul is a kultikus szertartásban a sírhalom megérintésével, az eseményekbe való bevonásával. A borból töltönek a sírra, a „tarka rózsá közé”, amelyet „begyezni” mennek a lányok, majd koszorút visznek Háfiz halmára, s újra meg újra körbetáncolják. A halott költő szellemének megidézését készíti elő mindez, miként Háfiz „égi lelké”-nek rózsához és fülemülehez hasonlítása is: a rózsá és a fülemüle már a szertartás során jelképesen megeleveníti a sírhalmot. A szcenírozás filmszerű, a vers belső mozgalmasságát a közelítés és távolítás szakaszok közötti és szakaszokon belüli váltogatása biztosítja. A gyakran (főleg a vers első felében) egyébként állóképszerű mozzanatok úgy kerülnek egymás mellé, hogy mindig a sír és az ünneplők állnak a középpontban, a „vágások” dinamizálják és egymásra montírozzák ezeket. Az állapotszerű szólamok „vágásokkal” való dinamizálása az egyre fokozódó sebességű tánc mozgásélményét is hivatott érzékeltetni.

A versszakok hasonló felépítése mellett az ismétlődő motívumok egymásra játszása szövi még szorosabbra az ünnep résztvevői közötti kapcsolatokat, olyannyira, hogy tulajdonképpen ezáltal jön létre a Háfiz szellemével való találkozás. A költemény legfontosabb motívumai érzéki benyomásokkal kapcsolatosak: a mennyei bor *íze*, a nyíló rózsá *illata*, a fülemüle dalának szívreható *hangjai* fogják körül a versbeli ünneplőket. Az egyenként ható benyomások lassan összeadódnak, s egyre fokozzák a tánc és ének keltette bódulatot. Az elalélás már a vers elején előrevetül („Boldog vagyok, s alélva / Simúlok édesemnek / A szeghajú legénynek / Ölébe és elalszom”), s később is vissza-visszatér Ámor ölben való elringatása és a rózsá ölébe hulló fülemüle képével. A misztérium az érzéklekben teljesül be, átszellemült állapotban:

*Mit érzek! a virágok
Bimbójikon kinéznek,
Habosan terül az illat,
A fellegek szaladnak,
Belőlők a szelíd Nap
Mosolyog derült egünkre.
A fülmilek zenegnek,
S egy szellet a rózsának
Bimbóiból kilendül:
Mit - ah mit érzek! - édes
E szellet ihletése! -
Óh szent öröm! szerelmek! -
Megalégedés nyomási! -
Te vagy - te vagy - HAFIZNAK
Árnyéka! csendes árnyék,
Te lebegteted hajunkat! -*

*Üljünk le sírja mellett
A mirtusos ligetben,
Üljünk le, szép leányok!*

A költemény itt idézett utolsó szakaszában álló betűvel megjelöltük az érzéki benyomásokkal összefüggő részeket; a versszak lényegében teljesen ezekre épül. Az eddigiekben egymásra rakódó érzékletek itt, e ponton összekeverednek, egymásra úsznak, határaik elmosódnak (mintha a jóval későbbi költészetben közkedvelté vált színesztézia bravúros példáját olvasnánk). A szertartás során átszellemült állapotba került ünneplőkben képek, hangok, illatok, ízek eggyé válnak, s megérezkítik számukra az addig csak jelképesen jelenvolt ünnepeltet, Háfízt, a sírhalmon nőtt rózsai bimbóiból kilendült szellet ihletésében. A misztérium beteljesült. „Üljünk le, szép leányok!”

De a szertartásnak nincs vége, a földi öröm beteljesülése – Háfíz szelíd filozófiája szellemében – ezután következik. Az ünneplő sírázi „kökény szemű leányok” a „barna kondor ifjak”-ra várnak. Az érzékek felfokozott állapota felforrósítja a vágyat is, ami varázslatos sejtellemmel, ugyanakkor félre nem érthető egyértelműséggel szólal meg az ifjakat hívó leány szavaiban: „Óh, jó időbe jöttök! / Megnyílvá olvadoznak / Hő szíveink reátok.”

A költemény azonban nem ér véget ezzel, idézőjelbe tett rejtélyes négy sor zárja. Az előzőeket mondó leányt halljuk még mindig? Netán valamiféle sírfeliratot kell ebben látnunk? Nehezen dönthető el. A vers belső dinamikájából kiindulva leginkább a távolítás mozzanata ötlík szemünkbe: időben és térben kitágul a szemhatár ismét, s az „utazó” megszólításával immár az ünnep résztvevőin, a beavatottakon kívüli szereplő tűnik fel. A kultikus tisztelet hangját ezzel egyidejűleg a „Ne térj odább” felszólításában megnyilvánuló, némileg rezignált óhajtas váltja fel. Az ünnep képzeletbeli világából mintha ablak nyílna a való életre, a sírt fű lepi. Nemcsak a záró négy sor, de az egész költemény, az egész kultikus szertartás idézőjelbe kerül ezáltal. Hogy miért, arra az életművet is figyelembe véve keressük a választ.

A „sírhalom” motívuma az életműben

Csokonai verseiben, prózai írásaiban a pálya legkülönbözőbb pontjain fel-feltűnik a megelevenedő sírhalom költői toposza; olyan motívum ez, amely mindvégig azonos súllyal van jelen az életműben. Azonos súllyal, de nem teljesen azonos jelentéssel, noha két vonatkozása állandó: az egyik a halál, az elmúlás gondolatának megszépítő feloldása, a másik a költői halhatatlanság utáni vágy.

1.

*Jer, Szépem! csak néked lehellek, míg élek.
Míg eszemet tudom; csak Te rád eszmélek.
Ha meg-halsz, s még akkor el nem hunyt életem:
Meg merevedt tested szívembe temetem.
Ha élet Tenéked még hosszabb adatott:
Szóljál sírom felett csak vagy fél szózatot.
S akkor is szikrái a hév szeretetnek
Fagyos tetemim közt egybe lángot vetnek.
(A Szépek Szépe, 1793)*

[Filander, a Szerelem Templomának főpapja Meliteszt] egy oldalajtón ki-
vezetvén az Adónis Sírházhoz vezette, mely egy Rózsás Ernyő alatt magáno-
sann állott két Kupresszus szomorú Árnycájában a múlandó Kökörcsinyek
között. Itt szokta az ő Kedvesének Halottinnetpét tartani az Istenasszony
gyászba öltözött Nimfáival, s a zokogó Ámorokkal, itt szokott ő gyakorta
magánosann múlatni az ő Kedvesének Árnycájával, felhozatván azt a Hóltak
Tartományából a halálnál is erősebb Szeretettel.

(A Csókók, 1794)

Majd talán a háládatos Szép Nem, az érzékeny Leánykák, és kedve telt Me-
nyecskek ki fognak olykor az én temetőmhöz is jönni, midőn az ember em-
berebb lesz, s megemlékezvén az én Énekemről, rózsát hintenek sírhalmomra,
s lengő piros pántlikákat kötöznek bemohodzott fejfámra. – Akkor óh Szere-
lem! Te ki leszállhatsz a koporsó völgyébe is, éleszd meg ha csak addig is az én
hamvaimat, míg ezt nekik megköszönhetem, vagy ha az nem lehet, hadd int-
sék meg síromnak hantjairól a bókoló gyöngyvirágok, s az integető boglárkák,
hogy ők köszönik a Szépeknek jó szívűségeket, kedvellik az érzékeny Szép
Nemet, mert az én szívemből tápláltnak az ő gyökereik, az én csontomból
kiaszott vér kereng apró csövecskéikbe.

(A Szeretet, 1794)

A debreceni kollégium diákjaként az irodalomba belépő Csokonai a zsengek után hamar rátalál saját költői útjára, s költészete rövid idő alatt kiteljesedik. A sírhalom-
motívum már ebben a debreceni éveire eső első pályaszakaszban (1790–1794) meghatá-
rozóvá válik. Nem saját leleményéről van szó, a motívum régről ismert, s közvetlen
forrása is nagy biztonsággal meghatározható. A legősibb réteget Adónisz mitológiai
története jelenti. Aphrodité (Vénus), a szerelem istennője beleszeretett a csodálatos
szépségű halandó ifjúba, Adóniszba, de szerelmén osztoznia kellett az alvilág királyné-
jával. Végül Adóniszt megölte egy vadkan, az alvilágba leszállott lelke azonban időn-
ként fel-feljött Aphroditéhez, aki gyakran töltötte idejét Adónisz sírja mellett. Csoko-
nai a mítosznak épp ezt az elemét emelte be *A Csókókba* (ld. a fejezet élén olvasható
idézetben). E történet áthagyományozódásából Marino *Adonéja* és Montesquieu
A knüdoszi templom című művei emelhetők ki, mint amelyeket a költő is ismert. A sír-
halom-motívum ötletét azonban közvetlenül minden bizonnyal Kazinczy Ferenc
Gessner-fordításából vette.

Kazinczy az 1780-as években lefordította Salomon Gessner (1730–1788) svájci
német író prózában készült idilljeit (*Geszner Idylliumi*, Kassa, 1788.), azt a művet,
amely jelentős hatással volt a XVIII. század európai irodalmára, a költői prózanyelv
egyik úttörőjeként. Nem kisebb jelentőségű volt Kazinczy fordítása a magyar iro-
dalomban: az érzékenység jegyében eszmélkedő fiatal írók meghatározó élményévé
vált. E mű befejező sorai voltak a következők: „Te pedig, szeretetreméltó Barátném! ha
majd sírom mellett elmégy, s ha az integető gyöngyvirág és boglárka hívni fog dom-
bomhoz, könny fussa el szemedet: És ha megengedtetik a megboldogultaknak, hogy
azt a vidéket, ahol lakoztak, s azokat a csendes árnyékokat, hol lelkeknek elrendelt
foglatatossági felől elmélkedtek, eljárják, s hátramaradt kedvesekhez közelítsenek:
gyakran fog lelkem körülted lebegni; s gyakran midőn szívedet nemes búslakodás lá-
gyítja el, s bánatos mély érzésedben elmerülsz, gyenge fuvallat fog érni orcáidhoz.
Lassú borzadás hassa meg akkor lelkedet!” A Csokonai-szövegekkel való rendkívüli ha-

sonlatosság alapján, valamint Kazinczynak az ifjú Csokonaira gyakorolt erőteljes hatása ismeretében aligha kétséges, hogy a sírhalom-motívum ötlete és több jellegzetes eleme Kazinczy-Gessner művének eme zárósoraiból származik.

Csokonai azonban a – néhol szinte szövegszerűen is – átvett motívumot saját képe formálva, törés nélkül építette be költészetébe. Nemcsak ebben az esetben követte ezt az eljárást: a költői alkotásmód egyik leglényegesebb jellegzetességére figyelhetünk fel. Nem az eredetiség hiányát kell látnunk az ilyen és ehhez hasonló átvételekre, kölcsönzésekre épülő költői gyakorlatban, hanem egy kor sajátos, a romantika eredetiség-kultusza előtti költészetfelfogásának megnyilvánulását. Csokonai nem kora ellenére, hanem éppen kora költői lehetőségeinek kiteljesítése által lett nagygyá. Gyakran ma is olyan vonásait emeljük ki költészetének, dicsérve eredetiségét, amelyekről könnyen kimutatható a kölcsönzés, a konvenció követése, a toposz felhasználása. A csodálat azonban így is jogos lehet, hiszen a készen talált különböző elemekből harmonikus, csak őrá jellemző műveket formált.

Igazi hangjára Csokonai 1793 körül talál rá, a korabeli érzékeny irodalom mintái nyomán, ekkor keletkezett ars poétikának tekinthető költeménye, *A vídám természetű poéta* is. Az olasz árkádkus poézissel, elsősorban Pietro Metastasio műveivel, a német dal- és idillköltészettel, valamint a költői prózanyelv kezdeményeivel való megismerkedése meghatározó jelentőségű volt útkeresésében. A XVIII. század végi irodalom korszerű törekvéseinek áthasonítása egy újszerű költői program jegyében történt, aminek középpontjában az érzékenységek evilági érdekű boldogságfilozófiája állott.

Az érzékenységek olyan boldogság- és erkölcsfilozófia, amely igényt tart arra, hogy életprogramként (modus vivendi) is szolgáljon. Újszerűsége kizárólagos evilágiságában rejlik, s egyben ez az oka – a későbbiekben képviselői számára is nyilvánvalóvá váló – megvalósíthatatlanságának, a meghatározásában rejlő kettősségen túl (elvont, filozofikus gondolat – közvetlen, gyakorlati életelv). Az érzékenységek az embert szigorúan testi mivoltában véli valósnak, boldogsága elérésének lehetőségeit is csak így felfogott szükségletei kielégítéséhez köti. Az ember tehát – ezek szerint – valójában természeti lény, a természet mint legfőbb, isteni elv törvényszabását követi. Boldogsága itt a földön elsőrendűen a szerelemben lelhető fel, amely úgy szolgál a testi érzékek kielégítésére, hogy egyben a nagy egésszel való egység, a természettel való azonosulás érzetét is kelti. Merthogy a szerelem (platonista hagyományokon nyugvó vitalista elképzelésként) valami megfoghatatlan világ-erő, amely minden dolgok lényege. Ahogy *A Szeretet* című, 1794-es írásában Csokonai is megfogalmazta: „én ugyan nem futok az elől az ösztön elől, mellyet magamban hordoztat a Természet. – A Szeretet lelkesíti az egész Világot. – Ez az első mozgó erő, melly a Mindenségnek közép pontjában ülven, örök abroncon forgatja a Teremtéseket. Mikor még a Chaos elnyelvén önnön magát zavart ke-rengéssel tolongtatá egymásba a tusakodó Lételeket: ez szállott egyyet, s azonnal meg-kötötte az egymáshoz szívódó valóságok között, azt a felbonthatatlan Atyafiságot, amellyben még máig is kedvellik egymást; e rakta a rendszerző Hármóniának Isteni újjaira a Világnak minden részecskéit, – nap ez, mely lételt, és elevenséget ad az ő mennyei sугárával – rugó ez, melly mozdulásba hozza a veszteglő testeket, – éltető á-lat, melly első kedve mindennek, valami a nap alatt, és azon felül terem, ama legutolsó valóságig, melly a nem lételnek megmérhetetlen partjaival határos. – Mind Te vagy ez oh Szeretet! Te! ki minden vagy mindenekben.”

A sírhalom mitológiai hátterű s Kazinczy Gessner-fordításából átvett motívuma az ifjúkori költészet és világgép egyik sarkalatos pontján szervül először az életműbe. A „vidám természetű poéta” evilági boldogságfilozófiája a feltétlen életbizalom jegyében formálódott ki. A *természet* mint az isteni rend megnyilvánulása és a *szerелеm* mint a benne működő mozgó elv koherens világgépet volt képes megalapozni. Csokonai ezen épült idill- és dalköltészete sajátosan öntörvényű, eszményi világot alkotott meg, aminek összefoglalója és kiteljesítője egy tizenkét énekre tervezett eposz, a *szerелеm* mitikus eposza lett volna; ennek töredékeként maradt ránk *A Csókok* című prózaidill, három és fél énekben. Az érzékenység boldogságfilozófiája és költészete azonban több szempontból is igen törekény volt. Eszményítő világgalkotásának említett valóságidegensége mellett egy másik lényeges problémája az idővel, az elmúlással szembeni tehetetlensége. A halállal szemben végső soron persze minden emberi filozófia tehetetlen – az érzékenység átlagon felüli védtelensége abban áll, hogy éppen fő célja, a túlvilági örök boldogság ígéretének helyébe lépő örökös földi boldogság eszméje sérül meg végtelenül az elmúlás kérelhetetlen törvénye által. Hiszen ha minden földi dolog mulandó, a boldogság sem lehet teljes; az ezen kívüli boldogságígéretnek pedig elvesztették vonzásukat.

A „vidám természetű poéta”, aki éppen csak rálelt erre az új világgépfogásra, még kevésbé fogékony annak belső problémái iránt, azok még nem tűnnek szeme elé. Persze azért fel-felbukkan a mulandóság gondolata, akárcsak mint hagyományos költői téma *A Szépek Szépe*-ben, ahol is a szépség elmúlásának régi közhelyét variálja:

*Isten! hát csak azért mivelsz illy remeket?
Azért árasztasz rá minden Szépségeket,
Hogy egy Légyen szódat fel-dúló Múljon-nal
Minden szépségeket el-seperj azonnal?*

Válaszát erre a fejezet élén idézett versszakban adja meg, ami tulajdonképpen nem is válasz, hanem inkább egy sajátos költői feloldás. A sírhalomnál való találkozás élő és elhunyt között az élet folytonosságát hirdeti, a szeretet-szerелеm mindent – még a halált is – legyőző, „megelevenítő” hatalmát. A költő a sírral való kapcsolatteremtés szimbolikus gesztusaival vesz erőt az elmúláson, ha csak a költői képzelet világában is – ennek legteljesebb korabeli megfogalmazása *A Szeretet* fent idézett részlete. A leányok ünneplése a „bémohodzott fejfa” körül a sírhalmon nőtt virágok válaszát hívja elő, így mintegy jelenvalóvá lesz az eltávozott, megelevenedik. Annál is inkább, mert a „bókoló gyöngyvirágok, s az integető boglárkák” az elhunyt testéből tápláltnak, abból vesznek „magoknak lételt s növést”, így a jelképes kapcsolaton túl – a természet örök körforgása folytán – léte anyagi mivoltában is folytatódni látszik, csak más formában.

A természet (isteni princípiumnak tekintett) örök rendje áll tehát e költői toposz hátterében ekkor. Az átalakuló, új és új formákat öltő anyagi lét folytonossága jelenti azt a biztonságot adó szemléleti hátteret, amelyből szembe néz Csokonai a mulandóság gondolatával, s ha le nem is győzheti, de felülemelkedik rajta. E megnyugvást fejezi ki *Az álom* című korabeli nagy elmélkedő vers, amelynek zárósorai klasszikus érvénnyel összegzik a költői világgép e létfilozófiai vonatkozásait:

*Így aluszunk mi, de vigyáz a természet,
S nincsen munkáiban hízak és enyészet;
Pontos forgásának örök karikája
Egynek elfogytával másikat táplálja. –*

*Mi voltam magam is, míg meg nem születtem,
 Míg fűből s állatból e testet nem vettem?
 Aludtam mélyen a csendesség ölében,
 A magam-nem-tudás csendes éjjelében,
 Még a természetből, mint egy annak megholt
 Részecskéje, akkor ki nem fejttem volt.
 Így fogok bomlani újonnan beléje,
 Mint annak egy piciny megholt részecskéje.
 A koporsó után éppen azt képzelem,
 Ami bölcsőm előtt történt vala velem:
 Aluszom, jó álom, mihelyt elenyészek,
 S élőből egy rakás minerálé leszek.*

A természet örök rendjében, folytonosságában való hit belső bizonyosságával hangzik fel hát a halált is legyőzni képes *szeretet* dicsérete, formálódik ki a megelevenedő sírhalom, az elmúláson is erőt vevő „ünnepe” költői szimbóluma. Ez az „ünnepe” azonban egyben a költői halhatatlanság ünnepe is, hiszen a „vidám természetű poéta” elemi vágya poéta-létének ugyanúgy folytonosságot remélni az utódok emlékezetében, mint ember-voltának a természet örök körforgásában. A *szeretet* fent idézett részlete előtt éppen egy olyan invokáció áll, amelyben a költő a természetet lelkesítő isteni erőhöz, a „szeretethez” fohászkodik nevének fennmaradásaért: „Örök hatalom! vedd ki az én nevemet a halál jussa alól, erősebb vagy te a halálnál, és tedd fel azt a halhatatlanság oltárára. Majd mikor én porrá leszek, és a Temetőnek fűvei felszívják az én nedvemet, amelyet Te élesztettél, mikor még porom is vissza térvén az ő elementumiba, csak egy név válik belőlem: akkor is mint a régi Anakreonnak tisztelet fogja kísérni áldott emlékezetemet. Az emberiséggel hal meg az én versem, mert annak nemes indulatit éneklek, az emberiség le fogja tépni a vérbe mártott borostyán koszorút ama délceg Poétáknak Fejéről egy két század múlva, akik az ő gyalázóit Hérosokká, s a Világ latrait Fél-Istenekké tették vala. Nekem pedig a Helikon aljába szedett Violákból, az apró Jácintokból, és Nefeletsből fog kötni egy szelíd koszorút, mellyen a Nyájasságok és Kellemek repdesve mulatoznak az öröm, és meglelégedés ül annak levelein. –”

2.

*Míg tehát az lenne még,
 A szép időt, óh LILLA! meg ne vessük.
 Míg az élet lángja ég,
 Egymást viszontöröm között szeressük.*

*És ha semmi érdemem
 Nem fog fejemre zöld babért tetetni,
 Semmi sem! mind semmi sem!
 Csakhogy te, LILLA! meg ne szűnj szeretni.*

*Híremet s nagy voltomat
 Ne trombitálják messzi tartományok,
 Más ne tudja síromat:
 Te hints virágot arra s a Leányok.*

(Újlesztendei Gondolatok, 1798)

A hirtelen felívelő költői pálya azonban törést szenvedett. Csokonait 1795 nyarán kicsapták a Kollégiumból. A lelki és egzisztenciális megrázkódtatás majdnem teljes költői elhallgatáshoz vezetett, még a poézissel való felhagyás gondolata is foglalkoztatta. Aztán 1796-ban, pár hónapos sárospataki jogi tanulmányai után, megtörtént a fordulat, visszatért a költészethez. csakhogy arról a szegről, amelyre „érzékeny lant”-ját akasztotta korábban, most „harci trombitát” vett le. Az 1796-os pozsonyi országgyűlésen, majd a következő évi nemesi felkelés alkalmával a franciák elleni háború énekesének szegődött. De amint békekötés híre érkezett, 1797 őszén, azonnal visszacserélte „zeneszerszámaikat”:

*Csak közel hozzám ne dörögjön ágyú,
Hogy barátimnak fecsegését értem,
Csak piciny lantom cicorázzon: ádjó
Trombita- dobzó!*

(A Békekötésre)

Ez az időszak már a Lilla-szerelem boldog idejével esett egybe. Vajda Julianna, akit 1797 nyarán ismert meg Komáromban, októberben már a jegyesének számított. Csokonai boldogan igyekezett állás után, hogy egzisztenciát teremthessen leendő családjá számára. A boldogság küszöbén érezte magát, amire mindig is vágyott. A földi boldogságot fenyegető elmúlás azonban ebben a helyzetben minden addiginál erőteljesebb érzelmi hullámokat vert lelkében. Az idő hatalmával a korszak két jelentős költeménye is foglalkozik, a *Marosvásárhelyi gondolatok* és az *Újesztendei Gondolatok*. Míg azonban az elsőben egy újszerű, a nemzeti irodalomfelfogás felé tájékozódó programhoz vezet az idővel való szembenézés, addig a másodikban személyesebb életproblémaként tűnik elő. Itt, ez utóbbi versben használja fel ismét a sírhalom-motívumot a költő, de most nem annyira a költői halhatatlanság, még csak nem is az örök természeti rendbe való beolvadás szimbólumaként, hanem inkább a boldogságot jelentő, bensőséges szerelem halálán is túlemelkedő erejének sugalmazására, fájdalmit enyhítendő.

A *Szépek Szépében* az elmúlás *aktusként* jelent meg, az *Újesztendei Gondolatokban* ezzel szemben az elmúlás aktusa a mulandóság általános törvényébe olvad. A vers a *panta rhei* ('minden folyik') antik eredetű gondolatának – a korban modern – evolutionista jellegű átértelmezése: a *világrend* örök körforgása az örök változás *világfolyamata*ként jelenik meg, amelyben reális lehetőség az ember, a városok, a nemzetek pusztulásán túl magának a világnak a végső romlása is („A Nap is holtsténre fő? / És láncodat magad zavarba bontod?”). A halál tehát immár nem elsősorban egy (boldog) létállapot utolsó pontját, lezárását jelenti a költői gondolatvilágban, hanem örökkévaló *folyamattal*. Az elmúlást nem a kikerülhetetlen végpont kétségtelenül fenyegető, de mégis távolinak tűnő perspektívájában, hanem állandóan jelenlévő, a megragadni vélt boldogságot is elmozdítani képes hatóerőként mutatja fel a költő. A végső elmúlás talán kevésbé is látszik fájdalmasnak, mint az a lehetőség, hogy az ifjúság eltűnével kipereg a keze közül a már bírni remélt boldogság. A vers második részének az elején megadja költői választ a halál fenyegetésére, jellegében *A Szépek Szépében* látotthoz hasonlóan, de sokkal intenzívebben. Az e ponton kínálkozó verszárlat helyett azonban újabb, az előbbinél is remegőbb fájdalmit lehetőség villan fel:

*És mivelhogy a napok
Elseprik a legédesebb időket:
Míg az ifjú hónapok
Virítanak, el ne is vesszessük őket.*

*Elfut a nyájas tavasz,
A bársonyos Hajnalra gyász köd árad,
A kinyúlt jácint elasz,
A rózsaszál egy délbe is kiszárad:*

*Így az Ifjúság maga
Majd elrepül vidor tekintetéről,
És az Amor csillaga
Eltűnik ám kacsingató szeméről.*

*Akkor, ah! rózsáid is,
Nem fognak úgy kis ajkadon nevetni,
Akkor érző szíved is,
Ah, nem tud úgy örülni és szeretni.*

*Én is akkor csak hideg
Vérrel barátkozom hideg LILIMMAL,
Úgy napolván, mint rideg
Vén Pellikán ifjúi daljaimmal.*

Kétségbeesésének lényegét e sorokban fogalmazza meg, harmóniává oldva a feszültséget. A feszültség valójában persze nem oldható fel: ennek beismerése a vers – e fejezet élén is idézett – befejezése, azáltal, hogy megismétli a halál fenyegetésére *A Szépek Szépében* és itt a versben is korábban adott válaszát, az öröm megélésének, a boldogságba feledkezésnek az igenlését, s a szeretet mindent, még a sirt is legyőző erejének költői toposzát.

3.

*Te tiszta polgár, víg, egyenes barát,
Mélly tudományú, tiszta eszű valál;
Hempelyegve roppant lélek apró
Tested erébe, nemes barátom!*

*Mégis becsetlen pusztá bogács fedi
Hadház homokján szent tetemid helyét,
Még sincs, ki lantján a Dunához
Így keseregne: Kimúla Földi!*

*Nincsen! – De nyúgodj e ligetek megett,
Nyúgodj, dicső test: énvelem is csak így
Bánik hazám, bár drága vérem
Érte foly, érte fog, érte hűl meg.*

*Lesz még az a kor, mellybe felettem is
Egy hív magyarnak lantja zokogni fog,
S ezt mondja népünk: Óh, miért nem
Éltek ez emberi századunkban?!*

(Dr. Földi sírhalma felett, 1801)

Légy idvez, óh HAFIZNAK
Sírhalma, melybe nyugszik
A rózsabokrok alján
Kelet édes énekesse.

„S te utazól ki a szép
Váras felé igyekszel,
Ne térj odább HAFIZNAK
Fülepthe sírja mellől!”

(A Hafiz sírhalma, 1801)

Lilla nem lett Csokonaié, a költő 1798-ban immár másodszor volt kénytelen súlyos életkudarccal szembenézni. E második törés azonban már végzetesen megsebezte a „vidám természetű poéta”-t is: a feltétlen életbizalomra épült ifjú boldogságfilozófia és érzékeny költészet eredeti formájában folytathatatlanná vált. Pontosabban: nem pusztán a külső körülmények változásai okozták ezt a változást, az életfeltételek alakulása csak kiélezte a szemlélet eredetileg is létező, amúgy is bizonyosan az érvénytelenedéshez vezető belső ellentmondásait. A költő, hosszas sodródás után, 1801 körülre alakította ki új életprogramját, amely már az evilági boldogságra való törekvést egy sajátos bölcsességgel ötvözte, szelíd rezignációval váltván fel a földi öröm megélésére vonatkozó korábbi modus vivendi szikár kizárólagosságát. Ez az időszak a lezárás és újrakezds ideje a költő pályáján. Összegyűjti és kötetekbe rendezi addigi műveit, kiadatásuk után kilincsel, közben pedig már a nemzeti költő nagy tervét forgatja fejében: a honfoglalási eposzhoz készülődik. Ez a nagy mű végül azonban nem készült el, s a kötetek is csak nehézkesen jelentek meg, a legfontosabbak, a „vidám természetű poéta”-t leginkább megmutatóak nem is láttak napvilágot életében. Nem csoda hát, ha mindezek eredményeképpen felerősödött benne a késő kor elismerése utáni vágy, a költői halhatatlanság fájdalmasan szép reménye.

A lezárás két nagy jelentőségű kompozíciója a *Lilla* és az *Anakreoni Dalok*. E kötetek anyagukban is egybefonódnak, a *Lillába* kilenc anakreóni dalát, a másik kötetnek pontosan a felét emelte át, s szerkezetük kiformalódása is egy időre tehető. A *Lilla* kompozíciója összetettebb, lényegében a „vidám természetű poéta” életfilozófiájához való akkori viszonyát tükrözi, a bölcs rezignáltságának lemondó gesztusaival. Az *Anakreoni Dalok* inkább egyneműségével tűnik ki, ami már persze a műfajból is következik, de ezen az egyneműsége belül azért mégis megfigyelhető egy sajátos kompozíciós elv. Az első két vers (*A Magyarokhoz*, *Az Anakreoni Versek*) ajánlás jellegű, kicsit programszerűen, ellentétező szerkezetekre építve állítják előtérbe a két fő témát: „*Bor és Szerelmetesség*”. Majd kisebb anakreontikák sorjáznak a XIV. darabig, amely az *Orgiák* címet viseli, s *A Hafiz sírhalma*hoz hasonlóan kantátaszerkezetű. Az ezt követő három kisebb költemény, szemben a korábbiak egyneműen boldog pillanatképeivel, szomorúsággal elegyített. Már témájuk maga, a Lillától való elválás, a távollét is sugallja ezt, de mégsem pusztán tematikus jellegzetességről van szó. Ahogy a *Keser'édessé* című vers és a hozzáfűzött jegyzet is megfogalmazza, az életben nincsenek egyneműen boldog vagy egyneműen boldogtalan létállapotok, érzések, ezek csak vegyítve fordulnak elő. A „bölcs poéta” e belátásának versei után következik a zárlat: *A Hafiz sírhalma*. Itt tűnik fel újra az életmű nagy motívuma, a sírhalom, de már ama feltétlen életbizalom megnyugtató háttere nélkül, amit fiatalkori költészetében a természet örök rendje biztosított számára, s ama szívszorongva dédelgetett életlehetőség hiányában is, amelyet a Lilla-szerelem villantott fel valóságosan.

A „vidám természetű poéta”-val még egyszer szembenézõ Csokonai költészetében a sírhalom már csak inkább reményei szerint az „ünnep” színhelye. A sírhalom ugyan is magányos és elhagyatott is lehet. A költõtárs és atyai barát, Földi János halálára írott költeményében önmagát is siratja, számot vetve saját kora kietlenségével. A költõi halhatatlanság reményére viszont szüksége van, ez olthatatlan vágya, ennek elvesztése mindennek az értelmetlenné válását jelentené számára. Így hát a képzeletben teremti meg az „ünnepet”. A megelevenedõ sírhalomnak az életmûben vissza-visszatérõ szimbóluma persze eddig is imaginárius térben létezett, de költõi azonosulással mintegy valóságossá avatott. Most már nem része a konvenciónak az *azonosulás* költõi törekvése, ellenkezõleg, a *távolítás* gesztusa válik meghatározóvá. Aki Földi „becsetlen puszta bogács” borította sírhalmán énekel, siratván az elhunytat és magát, csak idézõjelbe téve írhatja meg Háfiz (és a maga) halotti ünnepét. A Háfiz-vers idézõjelek közötti négy soros zárata a vers világán belül is nyilvánvalóvá teszi az „ünnep” képzeletbeli voltát, távolító gesztusával utólagosan korrigálja a feltétlen azonosulás-élményt. Nem szünteti meg, nem tagadja meg, csak kijelöli valóságos státusát: a költõi képzelet világában. Itt szerez kárpótlást magának, s itt teremti meg a költõi halhatatlanság létetadó reményét. Mert ahogy Márton Józsefhez szóló, 1801. május 19-i levelében írja, újrafogalmazva az „emberibb kor” utáni vágyát (már új irodalmi programja, a „nationalis poézis” szellemében): „Ha írok is, aminthogy már én anélkül nem tarthatom fenn lételemet, írok a boldogabb maradéknak, írok a XXdik vagy XXIdik századnak, írok annak a kornak, amelyben a magyar vagy igazán magyar lesz, vagy igazán semmi sem. – –”